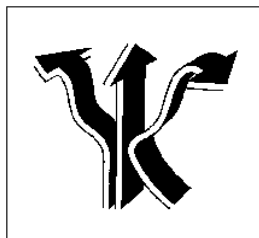

**ПРИВАТНЕ АКЦІОНЕРНЕ ТОВАРИСТВО
«ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД «МІЖРЕГІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ
УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ»**

МАУП

**МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ
ЩОДО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ
СТУДЕНТІВ
з дисципліни**

**«ОРГАНІЗАЦІЯ ТА МЕТОДИ ВИБІРКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ»
(для бакалаврів)**

Київ 2016

Підготовлено доцентом кафедри соціології та соціальної роботи *Єресковою Т.В.*

Затверджено на засіданні кафедри соціології та соціальної роботи
(протокол № 1 від 29.08.2016 р.).

Схвалено Вченою радою Українсько-Азербайджанського Інституту соціальних наук і самоврядування Г.А. Алієва
(протокол № 1 від 30.08.2016 р.)

Єрескова Т.В. Методичні рекомендації щодо забезпечення самостійної роботи студентів з дисципліни «Організація та методи вибіркового дослідження» (для бакалаврів). – К.: МАУП, 2016. – 32 с.

Методичні рекомендації містять пояснювальну записку, зміст самостійної роботи студентів, питання для самоконтролю, список літератури.

© Міжрегіональна Академія
управління персоналом
(МАУП), 2016

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

Самостійна робота студентів в рамках навчальної дисципліни «Організація та методи вибіркового дослідження» передбачає формування самостійності у здобутті знань, засобах оволодіння складними вміннями і навичками проектування та формування вибіркового дослідження як сучасного та оптимального методу дослідження соціальної реальності.

Метою організації самостійної роботи студентів є формування у студентів професійних знань та умінь відносно у короткі терміни отримувати необхідну інформацію, глибокого, критичного дослідження явищ та процесів сучасного суспільства.

В умовах організації навчального процесу у вищому навчальному закладі, збільшенні обсягу навчального матеріалу, який рекомендований студентам на самостійне опанування, неможливо обійтись без самостійної роботи студентів як в аудиторний, так й позааудиторний час. Індивідуальний пошук знань важливий, адже сприяє розвитку допитливості, зацікавленості, орієнтує на дослідницьку роботу теоретичного або дослідно-експериментального рівнів.

Спираючись на даний принцип, викладач приймає активну участь в організації самостійної роботи студентів, співвідносячи її з навчально-освітньою діяльністю в аудиторії.

Реалізації даного принципу сприятимуть наступні правила:

- враховуючи освітні можливості студентів, чітко визначати обсяг та складність їхньої самостійної роботи;
- рекомендувати студентам різноманітні форми самостійної роботи;
- допомагати студентам оволодівати методами самостійної роботи;
- періодично здійснювати контроль за перебігом самостійної роботи студентів.

Останнім часом соціологічні дослідження отримали повне визнання на існування та їх оцінка знаходиться у центрі уваги політиків, управлінців різного рівня, коли данні, які отримані соціологами, приймаються до уваги та аналізуються економістами, політологами, журналістами, тому особливу актуальність набуває удосконалення приймів та методів, які застосовуються у соціології для оперативного дослідження суспільних явищ та процесів суспільного розвитку.

Дисципліна «Організація та методи вибіркового дослідження» є складовою циклу професійно-практичної підготовки студентів першого (бакалаврського) освітнього рівня спеціальності «Соціологія».

Мета дисципліни «Організація та методи вибіркового дослідження» – сформувати у студентів професійні компетентності щодо проектування вибіркового соціологічного дослідження, формування моделей вибірки та розробки організаційного плану дослідження.

Предметом вивчення навчальної дисципліни є вибіркові соціологічні дослідження.

Основні **завдання** вивчення дисципліни «Організація та методи вибіркового дослідження»:

- описати структури процесу формування вибіркової сукупності у соціологічному дослідженні;
- зрозуміти взаємозв'язок процесу формування вибірки з основними елементами дослідницької програми;
- проаналізувати загальні напрями побудови теоретичних та процедурних моделей вибірки;
- розглянути стратегії побудови вибіркового соціологічного дослідження;
- проаналізувати систематичні похибки соціологічного дослідження.

Згідно з вимогами освітньої програми студенти повинні:

знати:

- теоретико-методологічні засади побудови вибіркового соціологічного дослідження;
- особливості взаємозв'язку формування вибірки з визначенням об'єкту та предмету дослідження;
- структуру вибіркового процесу, виділяти та аналізувати основні чинники, які детермінують процес формування вибіркової сукупності.

вміти:

- складати стратегічний план вибіркового соціологічного дослідження;
- складати програму соціологічного дослідження;
- описувати генеральну сукупність;
- обирати оптимальний вид вибіркової сукупності;
- обирати та застосовувати оптимальну щодо цілей та завдань вибіркового дослідження методику збору соціологічної інформації;

Міждисциплінарні зв'язки: дана дисципліна базується на знаннях з професійно-орієнтованих дисциплін «Загальна соціологія», «Методологія та методи соціологічних досліджень», «Надійність соціологічної інформації».

Засоби контролю знань студентів з дисципліни:

- *поточний контроль* студентів проводиться з метою перевірки засвоєння ними основних положень лекційного матеріалу. Він здійснюється на семінарських заняттях, шляхом опитування (письмового та усного), тестування, прослуховуванням доповідей та рефератів студентів, оцінки якості відповідей на контрольні запитання та індивідуальні та творчі завдання;

- *підсумковий (модульний) контроль* – здійснюється за рахунок аналізу результатів модульних контролів студентів за темами навчальної дисципліни. Підсумкова оцінка розраховується як сумарний бал успішності кожного студента за заліковими модулями навчальної дисципліни та під час проведення заліку за означеним у навчальній програмі переліком питань;

- *підсумково-модульний контроль за дисципліну* здійснюється з урахуванням середньозваженого усіх оцінок за залікові модулі. Підсумково-модульна оцінка може перескладатися з метою її підвищення в період проведення тижнів академічного контролю за означеними у навчальній програмі переліком питань.

ЗМІСТ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

з дисципліни «Організація та методи вибіркового дослідження»

Самостійна робота студентів є основною формою оволодіння знаннями у вільний від аудиторних занять час.

До самостійної роботи належать такі види робіт, які студенти виконують під час підготовки до всіх аудиторних занять, у процесі підготовки індивідуальних завдань, навчально-пошукової або науково-дослідної діяльності. Це не залежить від того, здійснюється робота за умов консультування викладачем, або без його участі; поза розкладом, або за розкладом, що регламентує самостійну підготовку.

З дисципліни «Організація та методи вибіркового дослідження» рекомендуються такі види самостійної роботи:

- самостійне вивчення й поглиблене опрацювання певних тем дисципліни та окремих питань;

- вивчення матеріалу лекцій за конспектами, підручниками і спеціальною літературою;

- підготовка до семінарських занять за допомогою статей з наукових періодичних журналів та авторефератів дисертацій;

- виконання індивідуальних завдань;

- підготовка до модульного тестування;

- написання рефератів;

- підготовка доповідей на студентські наукові конференції.

Теми для самостійного вивчення й поглибленого опрацювання

«Характер помилок при оцінці надійності соціологічної інформації»

При самостійному опануванні навчального матеріалу доцільно звернути увагу на наступні аспекти:

1) Поняття «помилки репрезентативності».

Репрезентативність - властивість вибіркової сукупності представляти характеристику генеральної сукупності. Якщо співпадіння між вибірковою та генеральною сукупністю немає, говорять про помилку репрезентативності - ступень відхилення статистичної структури вибірки від структури відповідної генеральної сукупності. Іншими словами, помилкою репрезентативності називається розбіжність між двома сукупностями — генеральною, на яку спрямований теоретичний інтерес соціолога й інформацію про властивості якої він хоче одержати в остаточному підсумку, і вибірковою, на яку спрямований практичний інтерес соціолога, що виступає одночасно як об'єкт обстеження й засіб одержання інформації про генеральну сукупність.

Поряд з терміном «помилка репрезентативності» у вітчизняній літературі можна зустріти інше - «помилка вибірки». Іноді вони вживаються як синоніми, а іноді «помилка вибірки» використовується замість «помилки репрезентативності» як кількісно більше точне поняття.

Помилка вибірки - відхилення середніх характеристик вибіркової сукупності від середніх характеристик генеральної сукупності. На практиці помилка вибірки визначається шляхом порівняння відомих характеристик генеральної сукупності з вибірковими середніми. У соціології при обстеженнях дорослого населення найчастіше використовують дані переписів населення, результати попередніх опитувань. Як контрольні параметри звичайно застосовуються соціально-демографічні ознаки. Порівняння середніх генеральної й вибіркової сукупностей, на основі цього визначення помилки вибірки і її зменшення називається контролюванням репрезентативності. Оскільки порівняння своїх і чужих даних можна зробити по завершенню дослідження, такий спосіб контролю називається апостеріорним, тобто такий, що здійснюється після збору емпіричної інформації.

В опитуваннях Інституту Дж. Геллапа (США) репрезентативність контролюється за наявними у національних переписах даними про розподіл населення за статтю, віком, освітою, доходу, професії, расовій приналежності, місцю проживання, адміністративно-територіальному підпорядкуванню населеного пункту. Помилку вибірки неможливо встановити, якщо невідомі значення змінної у вибірковій і генеральній сукупностях.

Помилка вибірки обумовлюється двома факторами: методом формування вибірки й розміром вибірки.

2). Види помилок репрезентативності.

Помилки вибірки діляться на два типи - випадкові й систематичні.

Випадкова помилка - це ймовірність того, що вибіркова середня вийде (або не вийде) за межі заданого інтервалу. До випадкових помилок відносять статистичні погрішності, властивому самому вибіркового методу.

Другий тип помилок вибірки — систематичні помилки. Систематичні помилки — результат діяльності самого дослідника. Вони найнебезпечніші, оскільки призводять до досить значних зсувів результатів дослідження. Систематичні помилки вважаються «страшніше» випадкових ще й тому, що вони не піддаються контролю й виміру. Вони виникають, коли, наприклад: 1) вибірка не відповідає завданням дослідження (соціолог вирішив вивчити тільки працюючих пенсіонерів, а опитав всіх підряд); 2) у наявності незнання характеру генеральної сукупності (соціолог думав, що 70% всіх пенсіонерів не працює, а виявилось, що не працює тільки 10%); 3) відбираються тільки «виграшні» елементи генеральної сукупності (наприклад, тільки забезпечені пенсіонери). На відміну від випадкових помилок систематичні помилки при зростанні обсягу вибірки не зменшуються.

Джерелом неконтрольованих перекосів у розподілі вибірових спостережень можуть бути наступні фактори:

- порушено методичні й методологічні правила проведення соціологічного дослідження;
- обрано неадекватні способи формування вибіркової сукупності, методи збору й розрахунку даних;
- відбулася заміна необхідних одиниць спостереження іншими, більше доступними;
- відзначено неповне охоплення вибіркової сукупності (недоодержання анкет, неповне їхнє заповнення, важкоприступність одиниць спостереження).

Навмисні помилки соціолог допускає рідко. Частіше помилки виникають через те, що соціологові погано відома структура генеральної сукупності: розподіл людей за віком, професією, доходами тощо.

Систематичні помилки легше попередити (у порівнянні з випадковими), але їх дуже важко усунути. Попереджати систематичні помилки, точно передбачаючи їхні джерела, найкраще заздалегідь — на самому початку дослідження.

Деякі прийоми уникнення помилок:

- кожна одиниця генеральної сукупності повинна мати (рівну ймовірність потрапити у вибірку);
- відбір бажано робити з однорідних сукупностей;
- треба знати характеристики генеральної сукупності;
- при складанні вибіркової сукупності треба враховувати випадкові й систематичні помилки.

Якщо вибіркова сукупність (або просто вибірка) складена правильно, то соціолог одержує надійні результати, що характеризують всю генеральну сукупність. Якщо вона складена неправильно, то помилка, що виникла на етапі складання вибірки, на кожному наступному етапі проведення соціологічного

дослідження примножується й досягає в остаточному підсумку такої величини, що переважає цінність проведеного дослідження.

Подібні помилки можуть відбутися тільки з вибірковою сукупністю. Щоб уникнути або зменшити ймовірність помилки, найпростіший спосіб - збільшувати розміри вибірки (в ідеалі до обсягу генеральної: коли обидві сукупності збіжаться, помилка вибірки взагалі зникне). Економічно такий метод неможливий. Залишається інший шлях — удосконалювати математичні методи складання вибірки.

Помилка вибірки може залежати не тільки від її розміру, але й від ступеня розходжень між окремими одиницями усередині генеральної сукупності, що ми досліджуємо. Визначення обсягу вибірки залежить також від рівня довірчого, інтервалу припустимої статистичної помилки. Тут маються на увазі так звані випадкові помилки, які пов'язані із природою будь-яких статистичних погрешностей. Це означає, що якщо ви, опитавши, припустимо, 400 чоловік у районному місті, де чисельність дорослого платоспроможного населення становить 100 тис. чоловік, виявили, що 33% опитаних покупців віддають перевагу продукції місцевого м'ясокомбінату, то з 95%-ній³⁹ імовірністю можете затверджувати, що постійними покупцями цієї продукції є $33 \pm 5\%$ (тобто від 28 до 38%) жителів цього міста.

3). Контроль і ремонт вибірки.

Контролем вибірки будемо називати процес наукового порівняння генеральної й вибіркової сукупностей, виявлення ступеня їхньої розбіжності, виявлення причин відхилення й розробку можливих способів усунення погрешностей. У вузькому сенсі - це зрівняння вибірових і генеральних розподілів соціально-демографічних характеристик респондентів.

Під ремонтом вибірки треба розуміти сам процес усунення погрешностей, тобто розбіжності двох сукупностей, тими способами, методами й інструментами, які пропонує методична наука.

Часто контроль вибірки вживають у розширеному значенні, включаючи в нього також ремонт вибірки. У цьому випадку говорять про широке розуміння ремонту вибірки як первинної статистичної обробки даних, що включає корекцію: а) вибіркової сукупності; б) розподілів соціально-демографічних характеристик респондентів; в) різко виділяються й пропущених відповідей, а також зважування вихідних даних. Зазначені види корекції покликані відремонтувати саме головне - вибірку дослідження, підвищити ступінь її репрезентативності. Чому це головне? Інструментарій (анкета, опитувальний лист) може бути винятково цікавою, глибокою й змістовною, але «запустивши» її на неякісному масиві, тобто нерепрезентативній вибірці й зусилля всього колективу зійшли нанівець, тому що ціна такої інформації майже нульова. От чому в розглянуті нижче видах корекції, навіть якщо вони стосуються заповнення анкети й до вибірки мають начебто б непряме відношення, фокус уваги один-єдиний - вибірка.

Основна мета ремонту вибірки — підвищення якості вже зібраної інформації. Процедура ремонту вибірки включає кілька операцій.

Перша, корекція вибіркової сукупності. Далеко не завжди відібрані респонденти, по самих різних обставинах, можуть або бажають відповідати на питання. Хтось занедужав або виїхав у термінове відрядження, іншої відмовляється з ідейних міркувань, інший не здатний відповідати в силу розумової недостатності, когось важко застати будинку, хоча інтерв'юер приходив до нього не один раз.

Виникає проблема заміни респондентів, що може бути вирішена за допомогою декількох методів: вибір наступні за списком респондента (наприклад, що впливає номера в телефонному довіднику), використання первісної вибірки більших розмірів і формування повторної вибірки. В останньому випадку, якщо відсоток відповідей виявився набагато нижче, ніж очікувалося, основа вибірки розширюється за рахунок додаткових імен, знайдених, наприклад, випадковим образом.

Друга, корекція розподілів демографічних характеристик респондентів. Якщо по закінченні дослідження в паспортичці дослідження вийшло, що спостерігається, наприклад, перебір жінок, людей з вищою освітою або людей похилого віку в порівнянні з тими процентними частками, які вони мають у генеральній сукупності, то можна застосувати три способи:

1) видалити ті групи респондентів, які виявилися представлені в надлишковій кількості;

2) доопитати ті групи, які виявилися представленими в недостатній кількості;

3) математично підвищити значення відповідей тієї групи, яка представлена недостатньо. Але спочатку бажано з'ясувати, а чи впливає те й інше на зміст відповідей. Зважування вихідних даних — математичний спосіб підвищення або зниження значення відповідей конкретної групи респондентів (наприклад, незаміжніх сільських жінок у віці від 30 до 45 років). Зважування означає присвоєння кожному респондентові певної ваги (коефіцієнта, на який потрібно помножити всі думки-відповіді одного або групи респондентів заради відновлення репрезентативності). Оскільки способів зважування існує дуже багато, те перед соціологом виникають досить непрості методологічні проблеми, які без відповідної підготовки й знань вирішити неможливо. Вагові коефіцієнти можна визначати по-різному, а сам процес присвоєння коефіцієнтів майже неможливо контролювати з боку, іншим дослідникам. Найпростіший спосіб — чисельність конкретної соціально-демографічної групи, наприклад підлітків від 13 до 17 років, з генеральної сукупності (N) ділять на кількість респондентів, що представляють дану вікову групу (n), думаючи, що один респондент представляє думку N/n людина генеральної сукупності.

Фахівці у свій час установили цікаві факти. Виявляється, демографічні ознаки респондентів майже ніяк не пов'язані з відповідями про задоволеність роботою й життям, оцінкою темпів перебудови, схваленням діяльності політичних лідерів, оцінкою зовнішньополітичних подій і т.д. Інакше кажучи, чоловіки й жінки однаково відповідають на питання про задоволеність життя або про політичні події. Для цих індикаторів переважування проводити не потрібно.

Третя, корекція відповідей респондентів, які різко вирізняються від загальної маси. При опитуванні іноді попадаються такі відповіді респондентів, які різко виділяються на загальному тлі. Причини можуть бути самі різні: респондент неправильно зрозумів питання анкети, у нього оригінальні погляди на соціальну реальність тощо. Можуть бути й інші причини. Але повернутися до нього й перепитати вже не можна. У такому випадку, особливо якщо анкет багато, бракований екземпляр краще видалити із загального масиву.

Четверта, корекція пропущених відповідей. Пропуски найчастіше виникають у відкритих і табличних питаннях. Найпростіший спосіб корекції - виключити їх або всю анкету з наукового аналізу.

Якщо обсяг вибірки незначний, то для її ремонту потрібно приймати ряд додаткових допущень, які не впливають із зібраного матеріалу й істинність яких важко перевірити. Переформування вибірки здійснюється тоді, коли перевірка показала, що вибірка не представляє сукупність у цілому. У цьому випадку вибираються нові респонденти, і вони додаються до раніше використаної вибірки, поки не досягається задовільний рівень репрезентативності.

«Якість відбору одиниць спостереження»

При самостійному опануванні навчального матеріалу доцільно звернути увагу на *наступні аспекти*:

1) Ступінь відбору та типи виділених одиниць дослідження.

Об'єкт репрезентації слід відрізнити від одиниці спостереження. *Об'єктами репрезентації* називають елементи вибіркової сукупності, тобто територіальні спільноти та організації, в яких, у свою чергу, концентруються одиниці спостереження. *Одиниці спостереження* — це елементи сформованої вибіркової сукупності, які безпосередньо є джерелом соціальної інформації. І об'єкти репрезентації, і одиниці спостереження становлять соціальні об'єкти, яким властиві характеристики, що є суттєвими для предмета конкретного дослідження. Об'єкт репрезентації та одиниці спостереження можуть збігатися й відрізнятися. Вибірка є *одноступеневою* тільки тоді, коли на першому ж ступені відбору об'єкти репрезентації та одиниці спостереження збігаються.

Соціолог не завжди може користуватися одноступеневою вибіркою. Цьому перешкоджають дві обставини: по-перше, досить важко скласти повний список одиниць спостереження для великомасштабних досліджень, по-друге, за умови одноступеневої вибірки одиниці спостереження "розпорошені" на великій території, що значно ускладнює організацію дослідження і багатократно збільшує витрати на його проведення. Практично всі оперативні соціологічні дослідження здійснені на основі *багатоступеневої* вибірки, коли на всіх ступенях відбувається відбір об'єктів репрезентації, а спостереження за одиницями відбувається на останньому ступені. Списки одиниць потрібні тільки на останньому ступені відбору. При багатоступеневому відборі на першому ступені достатньо мати

інформацію про розподіл ознак, що нас цікавлять, про об'єкти репрезентації в межах генеральної сукупності. Для організації другого ступеня необхідна інформація про об'єкти репрезентації, відібрані на першому ступені. Багатоступенева вибірка, на відміну від одноступеневої, передбачає, що на кожному ступені відбору виділяються різні проміжні об'єкти, які зіставляються один з одним за принципом "матрьошки" (наприклад, країна - область - місто - район - мікрорайон - квартал - будинок - сім'я - респондент). Багатоступеневий відбір, що ґрунтується на відборі природних одиниць (політико-адміністративні одиниці, підприємства, установи тощо), більш гнучкий, ніж одноступеневий. Він також значно економічніший. Крім того, проведення вибіркового обстеження може полегшуватися скороченням територіальних меж обстеження, а також іншими спрощеннями.

Багатоступенева вибірка поряд з перевагами має низку недоліків. Так, огріхи, допущені в процесі організації дальших ступенів, уже неможливо відкоригувати. Формуючи багатоступеневу вибірку, треба переконатися, чи не вдалися до помилок зміщення - найпоширенішого виду помилок у соціологічному дослідженні. Слід зважати ще й на те, що помилки репрезентативності майже неможливо точно визначити для багатоступеневої вибірки. При багатоступеневій вибірці ускладнюється обчислення теоретичних помилок репрезентативності й збільшується, порівняно з одноступеневою вибіркою, величина їх.

Тип виділених об'єктів репрезентації та спосіб районування їх на проміжних ступенях відбору. На кожному ступені відбору виділяють проміжні об'єкти репрезентації, які у більшості випадків є "природними одиницями", тобто утвореннями природними, такими як політико-адміністративні райони, населені пункти, підприємства, установи, цехи, академічні групи, бригади тощо.

Виділяють два *типи об'єктів репрезентації*: політико-адміністративні одиниці (область, різні види населених пунктів, сільради тощо) і промислові та сільськогосподарські підприємства, установи, заклади освіти тощо. На кожному проміжному ступені відбору процес виділення об'єктів репрезентації починається з групування їх за певними ознаками у типологічні групи, з яких виділяються один або кілька найтиповіших представників. Під *способом районування* виділених на проміжних ступенях відбору об'єктів репрезентації розуміють алгоритми або методи типологізації їх (або одиниць спостереження) у групи, з яких відбирають найтиповіших представників.

У соціологічній і статистичній літературі описано низку алгоритмів і методів типологізації елементів у групи. Наведені метод та алгоритми типологізації можна класифікувати по-різному

Залежно від мети типологізації за основу класифікації беруть різні ознаки.

Можна виділити кілька найзагальніших видів алгоритмів методів типологізації. До першого виду належать усі методи, що ґрунтуються на автоматичній класифікації об'єктів дослідження. Другий вид об'єднує всю сукупність методів, що послідовно пов'язані з застосуванням факторного та кластерного аналізів за допомогою яких відбувається дальша типологізація об'єкти дослідження. Третій вид описує методи якісного, змістовного аналізу ознак (що, зрозуміло, не виключає використання статистичних методів, що

ґрунтуються на взаємозв'язку кількості страт й оцінкою дисперсії базової ознаки або з величиною витрат на проведення дослідження).

Дві вибірки подібні лише тоді, коли тотожні не тільки характеристики, що описують структуру процесу формування вибіркової сукупності, а й набори ознак, на підставі яких відбувається районування об'єктів репрезентації на проміжних ступенях відбору. Інакше застосування одних і тих самих алгоритмів і методів типологізації може призвести до того, що в типові групи буде об'єднано різні об'єкти репрезентації. Отже, незважаючи на те що структура вибіркового процесу залишається незмінною, в результаті матимемо вибірку сукупність, яка складається з якісно відмінних об'єктів репрезентації на останньому ступені відбору.

2) Тип відбору об'єктів репрезентації та одиниць спостереження.

Побудуємо складну класифікацію типів та видів відбору (тобто відбори класифікуватимуться не за однією, а за кількома ознаками).

На першому етапі класифікації за основний критерій поділу існуючих типів відбору правитиме спосіб виділення одиниць відбору. Це дасть нам змогу виділити три типи відбору: суцільний, випадковий та не випадковий.

Під *суцільним* мається на увазі відбір, у процесі якого всі одиниці сукупності підлягають обстеженню або всі об'єкти репрезентації переходять на наступний ступінь відбору. Під *випадковим* відбором одиниць сукупності будемо розуміти відбір, за якого кожна одиниця генеральної сукупності матиме однакову або майже однакову ймовірність потрапити до вибіркової сукупності. *Невипадковим (спрямованим)* будемо називати відбір, за якого одиниці вибіркової сукупності відібрані за певним критерієм. Випадкові та не випадкові типи відборів мають кілька видів. Коротко охарактеризуємо кожний з них.

Імовірнісні відбори. Під *імовірнісними* розуміють відбори, за яких, по-перше, кожна одиниця генеральної сукупності зберігає рівну або майже рівну ймовірність бути відбраною до вибіркової сукупності і, по-друге, сформована таким чином вибірка сукупність має бути досить великою за обсягом. За такого відбору елементи генеральної сукупності представлені у вибірці з імовірністю, близькою до відповідного значення в генеральній сукупності. Отже, у вибірковій сукупності немовби відтворюється розподіл ознак генеральної сукупності, що нас цікавлять.

У теорії вибіркового методу виділяють два різновиди імовірнісних відборів: повторні та неповторні. Вони різняться між собою не тільки технікою відбору одиниць з генеральної сукупності, а й ступенем точності результатів. Під час *повторного* відбору одиниці сукупності зберігають однакову ймовірність потрапити до вибіркової сукупності. Це досягається шляхом повернення відібраних одиниць до генеральної сукупності. Відбір немовби починається спочатку. Під час *безповторного* відбору ймовірність одиниць потрапити до вибіркової сукупності постійно зростає, оскільки відібрані одиниці вже не беруть участі в подальшому відборі. Зазначимо, що середні квадратичні помилки неповторних відборів завжди менші від середніх квадратичних помилок повторних відборів такого самого обсягу. Тому використання формул розрахунку статистичних

помилку повторної вибірки підвищує надійність результатів, одержаних у неповторному відборі.

Практично імовірнісна вибірка може використовуватися лише за умови вивчення невеликих об'єктів. Це пов'язане з труднощами складання списків одиниць спостереження, включених до об'єкта дослідження. Імовірнісний відбір застосовується в тому разі, коли відсутні попередні дані про розподіл потрібних характеристик генеральної сукупності. Це пояснюється тим, що питання про репрезентативність імовірнісної вибірки розв'язується переважно на етапі відбору одиниць дослідження. Цей етап потребує створення умов, за яких елементи генеральної сукупності мають однакову ймовірність потрапити до вибіркової сукупності.

Районований відбір. Одним із видів випадкового відбору є *районований* відбір. Теорія та практика вибіркового методу свідчать, що імовірнісний відбір використовується порівняно рідко (лише у 8 % загальної кількості типів відборів), оскільки, з одного боку, в більшості випадків його можна помітно поліпшити, виходячи з економічних критеріїв, а з іншого - дуже часто його просто неможливо застосовувати. Однак імовірнісна вибірка, одержана внаслідок застосування будь-якої техніки відбору, стає районованою, якщо процедурі відбору одиниць спостереження передують розподіл генеральної сукупності на однорідні частини.

Районування не є відхиленням від принципу випадковості при побудові вибірки, тобто в цьому разі кожна одиниця сукупності, як і раніше, має однакові шанси потрапити до вибірки, оскільки районовану вибірку можна вважати рівнозначною ряду випадкових вибірок із підсукупностей - типових районів.

Разом з тим районування за умови умілого використання має своїм результатом меншу, ніж імовірнісна вибірка, дисперсію оцінок. Найточніші результати одержують, коли типові групи виділені так, що одиниці всередині кожної з них мають найбільшу схожість, тоді як одиниці з різних районів помітно різняться, оскільки помилка районованої вибірки зумовлена лише варіацією всередині виділених типових груп. Як ознаки розшарування використовуються тільки ознаки, що корелюють з досліджуваними характеристиками. Представництво таких ознак у відсотках у генеральній сукупності відоме, наявність або відсутність їх у кожній одиниці сукупності можна чітко визначити ще до початку дослідження.

Незважаючи на очевидні переваги районованого відбору, цей метод застосовується рідко, оскільки потребує повної інформації про характер зв'язків між параметрами генеральної сукупності, а це, у свою чергу, пов'язане з необхідністю попереднього аналізу об'єкта дослідження, його "розшарування".

Ось чому сучасне вибіркоче дослідження відбувається у два етапи: перший етап є описом об'єкта дослідження на підставі попередньої інформації про нього, яку одержують до проведення самого дослідження. Другий етап - це безпосереднє формування вибіркової сукупності відповідно до завдань дослідження й результатів опису.

Гніздовий відбір. Під *гніздом* розуміють проміжний об'єкт дослідження, який відбирається на кожному ступені і є висхідною сукупністю для наступного відбору. Гніздами можуть бути різні одиниці відбору, починаючи з міста, району і

закінчуючи виробничими бригадами, сім'ями та ін. Використання гнізд суттєво ускладнює методику вибіркового обстеження, оскільки вивчення одиниць дослідження, які належать до одного й того самого гнізда, дасть значно менше інформації, ніж вивчення тієї ж кількості одиниць, розміщених у різних гніздах.

Розподіляючи генеральну сукупність на гнізда, слід звернути увагу на такі обставини: 1) кожний елемент генеральної сукупності може належати тільки одному гнізду; 2) гнізда мають бути якомога одноріднішими за рядом показників; 3) самі гнізда (як і генеральна сукупність) мають мати однорідну структуру за цими самими показниками. Отже, гніздова вибірка є прямою протилежністю районованій, яка вимагає, щоб виділені страти мали однорідний склад, але значно відрізнялись одна від одної.

Гніздовий відбір має суттєві організаційні переваги порівняно з імовірнісним і районованим відбором. Легше зробити відбір та вивчити кілька колективів, бригад, цехів тощо, які знаходяться в одному місці, ніж кілька сотень розкиданих у просторі респондентів. Процедура відбору дає змогу сконцентрувати вибірку у порівняно невеликій кількості пунктів. У більшості випадків генеральна сукупність має чітке природне розчленування на гнізда (хоча можливі також "штучні" гнізда).

Ефективність гніздового відбору багато в чому залежить від того, які саме структурні одиниці вибрані за гнізда. Особливе значення має співвідношення кількості відібраних гнізд і обсягу вибірки з кожного гнізда. За будь-яких умов краще збільшувати кількість гнізд, включених до вибірки, і зменшувати обсяг вибірки з кожного гнізда. Проте конкретні співвідношення між параметрами вибірки залежать від організаційних можливостей та наявних ресурсів. Великі гнізда мають більшу дисперсію, тому за будь-яких умов вони мають певні переваги над дрібними.

Опитування за вибіркою з використанням великих гнізд потребує менших матеріальних коштів та часу. Однак у великих гніздах слід робити відбір усередині гнізда, що ускладнює проведення дослідження і збільшує загальну помилку вибірки за рахунок помилок, які виникають на нових етапах дослідження. Позитивною ж є та обставина, що дрібні гнізда можна розташувати на більшій території та краще врахувати специфіку різних регіонів.

Систематичний відбір. *Систематична вибірка* - це, як правило, вибірка з різних алфавітних списків, картотек тощо. Відбір одиниць відбувається через один і той самий інтервал (крок) у вихідному алфавітному чи пронумерованому списку, до того ж номер у списку, з якого починається відбір, визначається випадково.

Вважати систематичну вибірку варіантом імовірнісної неправильно, оскільки за умови систематичної вибірки порушується основне обмеження, що накладається на одиниці генеральної сукупності. Відбір першої одиниці, по суті, визначає всю вибірку сукупність. Отже, не всі елементи генеральної сукупності мають однакову ймовірність потрапити до вибірки. Таких відборів можна здійснити певну кількість, але не стільки, скільки дозволив би випадковий відбір. За систематичної вибірки відбір наступного елемента залежить від відбору попереднього, тоді як за умов імовірнісної вибірки такої залежності немає.

Застосування систематичної вибірки звичайно виправдовується тим, що порядок перелічення елементів відбору в списках можна розглядати як більш-менш випадковий, а також тим, що ознака, за якою впорядкований список, ніяк не стосується самого предмета дослідження.

Систематична вибірка - одна з найбільш поширених. Це пояснюється, мабуть, тим, що вона, по-перше, значно простіша за імовірнісну, яка передбачає вміння користуватися таблицями випадкових чисел. По-друге, систематична вибірка економічніша й зручніша для формування вибіркової сукупності, хоч і можливі помилки зміщення, оскільки списки одиниць спостереження, які використовуються для систематичної вибірки, нерідко складаються за певними критеріями та принципами, що можуть бути пов'язані з предметом дослідження. В деяких ситуаціях наявність їх допомагає поліпшити вибірку за рахунок наближення систематичного відбору до районованого.

Наприклад, ми формуємо вибірку сукупність для вивчення політичної активності студентів у вищому навчальному закладі за допомогою систематичного відбору респондентів із загального списку, складеного не за алфавітом, а відповідно до факультетів та курсів. За такого відбору ми збережемо пропорційне представництво студентів усіх курсів та факультетів. Можна стверджувати, що у вибірковій сукупності в тих самих пропорціях, що і в генеральній сукупності, збережено основні соціально-демографічні ознаки. Такий систематичний відбір наближений до районованого відбору, тому в деяких випадках помилки репрезентативності за умови систематичних відборів можуть бути нижчими, ніж при імовірнісному. Проте, якщо у складеному списку елементів генеральної сукупності спостерігається деяка систематичність або періодичність, можуть виникнути систематичні помилки.

Є низка засобів і методів, за допомогою яких можна позбавитися систематичних помилок зміщення або принаймні звести їх до мінімуму. Насамперед для вибору першої одиниці відбору слід використовувати таблиці випадкових чисел. Застосовується також зміна початкової одиниці через певну кількість інтервалів. Можна також вибрати на початку списку кілька вихідних одиниць і здійснювати відбір через однакові або різні інтервали.

Квотний відбір. Найпоширенішим серед не випадкових методик формування вибіркової сукупності є *квотний відбір*. Відбір за квотами відрізняється від випадкових методик кількома ознаками. На відміну від імовірнісного (як одного з видів випадкового відбору), він передбачає наявність статистичних даних за низкою суттєвих або корелюючих з ними характеристик генеральної сукупності. Відповідно до складу генеральної сукупності встановлюють квоти для певних суттєвих ознак (переважно соціально-демографічних). У такий спосіб намагаються досягти адекватності вибіркової та генеральної сукупностей. Інтерв'юер, одержуючи завдання опитати заплановану кількість одиниць у квоті, сам здійснює вибір одиниць, що потраплять до вибірки.

При квотному відборі обсяг вибіркової сукупності формується наперед, з урахуванням попередньої інформації про генеральну сукупність. Спільною проблемою імовірнісного і квотного відбору є труднощі, що виникають при визначенні суттєвих характеристик об'єкта дослідження. Джерело цих труднощів

криється в недостатній вивченості останнього з погляду питання, що цікавить соціолога. Щоб уникнути цих ускладнень, у відборах звичайно використовують тісно корелюючи ознаки.

Для квотного відбору репрезентативна вибірка сукупність створюється теоретично: її структура та обсяг визначаються відповідно до структури та обсягу генеральної сукупності.

Реалізація квотного відбору залежить від правильності організації процесу відбору одиниць дослідження, але на відміну від імовірнісного відбору тут правильність відбору одиниць дослідження залежить не від випадкових обставин, а від свідомої, цілеспрямованої діяльності інтерв'юерів. Міра репрезентативності квотних відборів збільшується прямо пропорційно до міри стійкості характеристик, за якими задаються квоти. Тому до статистичних даних треба ставитися особливо обережно.

Намагаючись удосконалити квотний метод, до квотного відбору включали елементи імовірнісної вибірки, квотний відбір застосовували також у багатоступеневій вибірці.

У першому випадку мається на увазі, що інтерв'юер втрачає свободу пошуку респондента з потрібним поєднанням ознак. Як і за умови імовірнісного відбору, він одержує список осіб, з якими має увійти в контакт. Інтерв'ю він проводить тільки з тими респондентами, які виявилися носіями необхідного поєднання параметрів. Іноді інтерв'юер отримує схему відбору респондентів безпосередньо перед опитуванням. Завдяки цим нововведенням переваги квотної вибірки певною мірою поєднуються з перевагами імовірнісного відбору.

У другому випадку квотна вибірка використовується тільки на останньому ступені відбору. Така стратегія забезпечує так зване самозважування вибірки (пропорційне щодо генеральної сукупності представництво одиниць спостереження) за найважливішими ознаками, використаними при виділенні ступенів, і тому ризик, пов'язаний з квотним відбором, помітно зменшується. Водночас обсяг вибірки скорочується.

Метод основного масиву. Одним з видів не випадкового відбору є *метод основного масиву*. Спостереженню підлягає така група одиниць генеральної сукупності, частка якої, на думку дослідника, "цілком достатня" або "досить значна". Не виключені випадки, коли одиниці генеральної сукупності беруться довільно, на підставі "інтуїції" дослідника. Позитивним моментом такого підходу є його економічність. Проте "цілеспрямовані" відбори, як і відбори методом основного масиву, переважно довільні щодо ознак, суттєвих стосовно явищ, що вивчаються, та інтерпретації одержаних даних. Застосування методу основного масиву можливе лише в тому разі, коли дослідник цілком упевнений, що частина сукупності, яка не потрапила до вибірки, не може впливати на висновки дослідження. Якщо такої впевненості немає, застосовувати метод не можна.

Стихійний відбір. Одним з видів не випадкового відбору є *стихійний відбір*. Будуючи вибірку сукупність методом стихійного відбору, соціолог не має можливості забезпечити відповідність вибіркової сукупності генеральній за всіма ознаками, що характеризують одиницю спостереження.

Головними чинниками, що визначають природу стихійного відбору, є

готовність соціолога мати справу з максимально доступними одиницями сукупності (чинник доступності), а також його прагнення гарантувати за умови обмежених ресурсів вихід на ті одиниці сукупності, які мають шукані ознаки (чинник цілеспрямованості). Перший чинник означає, що організатор дослідження готовий погодитися з тим, що рішення про занесення до вибірки належить потенційному респонденту. Другий чинник передбачає, навпаки, що це рішення належить досліднику.

Прикладами опитувань, що проводяться за допомогою стихійного відбору, є дослідження "маятникової міграції" населення. Опитування респондентів відбувається в електропоїздах, автобусах тощо. Для інтерв'юера важлива лише належність респондента до "мігрантів" та згода його відповісти на запитання інтерв'юера (респондент сам заносить себе до вибірки).

Часто дослідника змушують звертатися до "послуг" стихійного відбору різні обставини. Одна з них - обмежені ресурси, які не завжди дають йому змогу досягти необхідного представництва у сформованій сукупності. Друга обставина стосується етичних принципів. Участь в опитуванні є добровільною, що обмежує коло респондентів. Часто відбір неможливо провести із суто технічних причин, оскільки нічого невідомо про межі генеральної сукупності, а соціолог лише за допомогою стихійного відбору має можливість визначити ці межі.

3) *Стихійні відбори одиниць спостереження.*

Є кілька різновидів стихійного відбору.

1. Так званий *відбір першого зустрічного*. Соціолог опитує тих, кого випадково зустрічає на вулицях та в інших багатолюдних місцях. Однак при організації такого відбору велике значення мають місце і час опитування, оскільки в різний час та в різних місцях соціолог має можливість взяти інтерв'ю лише в окремих категорій респондентів: у центрі великого міста в робочий час він частіше натрапить на пенсіонерів, студентів, наукових співробітників, ніж на промислових робітників. Крім того, за такого відбору соціолог несвідомо може керуватися почуттям особистої симпатії та антипатії, міркуваннями зручності тощо.

2. *Відбір "подібного до себе"*. Інтерв'юер добирає для опитування або спостереження респондента з власного оточення. За такого відбору вибіркова сукупність буде зміщеною, порівняно з вихідною сукупністю, щодо однієї чи низки суттєвих ознак.

3. *Пресові опитування* — це опитування, що проводяться за допомогою теле- та радіоанкет, а також анкет, оприлюднених у пресі. За умови таких опитувань рішення про включення до вибірки приймають самі респонденти, що докорінно змінює трактування одержаних даних, оскільки в опитуванні бере участь найкомунікабельніша частина респондентів.

Усі види стихійного опитування мають істотні недоліки. По-перше, для вихідної сукупності не можна побудувати репрезентативну вибірку. По-друге, неможливо визначити теоретичну помилку, що виникає за такої схеми відбору. Вказані недоліки не означають, однак, що стихійний відбір недоцільний. У деяких випадках за його допомогою можна дізнатися, наприклад, про варіанти поведінки

телеаудиторії, ставлення до політичних партій, їхніх лідерів тощо. Стихійний відбір часто буває корисним у пробних та пілотажних дослідженнях. Незамінний він і для дослідження інтимних сторін життя людей. Так, принцип випадкового відбору для дослідження такого об'єкта використати практично неможливо, оскільки частка відмов від бесіди набагато перевищує граничну норму. Різні способи стихійного відбору мають неоднакову міру ефективності. Однак чим більша міра випадковості у відборі одиниць дослідження і чим більше цей відбір поширюється на об'єкт вивчення, тим точнішим, за інших однакових умов, є його результат. Водночас недбало здійснений імовірнісний відбір, по суті, може перетворитися на стихійний.

«Прикладні аспекти формування вибіркової сукупності»

При самостійному опануванні навчального матеріалу доцільно звернути увагу на *наступні аспекти*:

1) Аналітичні вимоги щодо визначення обсягу вибірки.

Визначаючи обсяг вибіркової сукупності, соціолог, як правило, виходить з вимог одержання інформації певної точності. Вибірка вважається статистичне точною тоді, коли випадкові помилки є незначними. Точність одержаних результатів прямо пропорційна залежності від обсягу сформованої вибіркової сукупності: збільшується обсяг вибірки - підвищується точність. Проте точність одержаних результатів дослідження - важливий, але не єдиний чинник, що впливає на обсяг вибіркової сукупності.

Іноді під час дослідження виникає ситуація, коли обсяг сформованої вибіркової сукупності не дає змоги повністю реалізувати всі поставлені завдання. І якщо обсяги вибірок у таких дослідженнях, як правило, є достатніми для аналізу одновимірного розподілу ознак у вибірковій сукупності, то їх явно не вистачає для двовимірних (тим паче тривимірних) таблиць розподілу ознак. У цьому разі незначна заповненість "клітинок" таблиці не дає змоги з високою мірою ймовірності й точності стверджувати значущість відмінностей досліджуваних ознак.

Отже, ще до початку збирання інформації, тобто на підготовчій стадії дослідження (під час опису об'єкта і предмета дослідження, інтерпретації основних понять, формування робочих гіпотез), слід планувати не тільки точність зібраної інформації (величину випадкових помилок вибірки), а й бажану значущість відмінностей ознак, що аналізуються. Це, у свою чергу, вимагає апріорного опису об'єкта дослідження і чіткого формулювання гіпотез, що перевірятимуться. Усі ці вимоги об'єднуються в групу аналітичних вимог до обсягу вибіркової сукупності.

Таким чином, під аналітичними вимогами розуміють обмеження, що накладаються на формування обсягу вибіркової сукупності та на міру подріб-

нення досліджуваних ознак, а також залежать від завдань подальшого аналізу одержаної інформації.

Основне правило визначення обсягу вибіркової сукупності, залежно від висунутих аналітичних вимог, можна сформулювати так: обсяг вибіркової сукупності має бути кратним добутку кількості клітин в аналізованій таблиці сполученості ознак на кількість (вибрана з урахуванням значущості відмінностей різниці часток) одиниць спостереження, що містяться в клітині.

Отже, аналітичні вимоги до обсягу вибірки не тільки впливають з методичних питань, що розв'язуються під час дослідження, а й значно більшою мірою зумовлюються змістом завдань (апріорним описом об'єкта та предмета дослідження, формуванням робочих гіпотез, теоретичною та емпіричною інтерпретацією основних понять, що застосовуються в соціологічному дослідженні).

2) Економічні критерії визначення обсягу вибірки.

Визначаючи обсяг вибірки, не можна не враховувати й економічних критеріїв. Ресурсно-економічні критерії є суттєвими чинниками, що визначають стратегію дослідження. Тому під час проектування вибірки соціолог повинен визначити точність отримуваних результатів у межах заданих витрат і ресурсів. Якщо лімітуючим ресурсним чинником є час, відведений на проведення дослідження, проект вибірки має забезпечити одержання очікуваної точності у визначений термін.

Слід зазначити, що вимога економічності дослідження суперечить тим аналітичним вимогам, які визначають обсяг вибірки. Тому вкрай важливо, щоб під час проектування вибіркового соціологічного дослідження авторський колектив насамперед визначив пріоритети серед сформульованих вимог. Далі доцільно сформулювати ряд моделей вибірок, які б передбачали варіації кожної з вимог. Оптимальною для такого дослідження визнається та модель вибіркової сукупності, яка дає змогу на порівняно невеликій за обсягом вибірковій сукупності з мінімальними витратами розв'язати поставлені дослідниками змістовні завдання.

3) Спеціалізовані вибірки.

Під час організації теоретичних досліджень постійно виникає потреба у створенні спеціалізованих вибірок, наприклад у разі і опитування, пов'язаного з національними проблемами (вибірка певних етнічних груп населення), опитування конфесійних груп тощо. Формування нової вибірки кожного разу, поперше, потребує досить багато часу (що, як уже зазначалося, для оперативних досліджень та експрес-опитувань зовсім неприйнятне) і, по-друге, вимагає залучення спеціалістів, які займаються проблемами формування вибірки, що також не завжди можливо.

Оптимальне розв'язання цього завдання полягає у створенні багатоцільових, гнучких моделей вибірки, тобто моделей, що задовольняють різні цілі, а також дають змогу застосовувати вибірку (або частину її) досить довго (п'ять-вісім років), припускають гнучку варіацію схеми відбору (наприклад, на останніх

ступенях) згідно з новими завданнями. Це одна з необхідних умов функціонування постійно діючих опитувальних мереж. Багатоцільовий характер вибірки означає можливість реалізації на ній цілого класу дослідницьких завдань, а це, у свою чергу, змушує автора проекту вибірки максимально розширити набір показників, за якими будуватиметься основа вибірки на перших ступенях відбору. Наявність двох або трьох заключних ступенів відбору дасть соціологу можливість варіювати схему вибірки від "суто" територіальної до змішаної.

Процес формування вибірки для розташування постійно діючої опитувальної мережі принципово майже не відрізняється від процесу формування вибірки для одноразового опитування. Є кілька моментів, які соціолог повинен враховувати. Насамперед менше значення має територіальна "розпорошеність" вибірки, оскільки як інтерв'юерів залучають людей, що мешкають у тих населених пунктах, де планується провести опитування. В цьому разі "розпорошеність" вибірки збільшує обсяг роботи лише на етапі організації мережі. Оскільки постійно діючі опитувальні мережі використовуються під час проведення опитувань різної тематичної спрямованості, то перед соціологом на етапі проектування вибірки стоїть завдання максимально розширити набір показників, які описують об'єкти репрезентації, принаймні на перших ступенях вибірки. Нарешті, стратегія формування вибірки для постійно діючої мережі інтерв'юерів має ґрунтуватися, принаймні на перших двох ступенях (а саме вони особливо важливі для дослідження), на застосуванні територіальної вибірки, тобто на цих ступенях відбору як об'єкт репрезентації використовують територіальні спільноти (області, адміністративні райони, населені пункти). Отже, вибірка, що застосовується, має бути територіальною, багатоступеневою та районованою.

Теми доповідей та рефератів з дисципліни «Організація та методи вибіркового дослідження»

Тема 1.

Структура процесу формування вибіркової сукупності.

Теми доповідей:

1. Сутність та значення методу вибірки, поняття репрезентативності та помилки вибірки.
2. Генеральна та вибіркова сукупності, одиниці відбору та спостереження, критерії та об'єкти репрезентації.
3. Правила визначення обсягу вибірки.
4. Районування та гніздування генеральної сукупності; стратифікуюча ознака.

Теми рефератів:

1. Генезис вибіркових методів дослідження.

2. Особливості прийомів формування вибіркової сукупності та оцінка їх змістовності.

3. Незміщеність, спроможність, ефективність як критерії оцінки якості вибірки.

4. Засоби виявлення та усунення помилок у вибіркового дослідженні.

Література: [1-6;8;13;16;17;20]

Тема 2.

Дослідницьке завдання як основний концепт вибіркового дослідження.

Теми доповідей:

1. Фундаментальні та прикладні соціологічні дослідження: специфіка та взаємозв'язок.

2. Порівняльні соціологічні дослідження: типи та сфери застосування.

3. Функції соціологічних досліджень.

Теми рефератів:

1. Методологічний потенціал різних видів соціологічних досліджень.

2. Пізнавальна роль порівняльних соціологічних досліджень.

3. Можливості пошукових, розвідувальних та пілотажних досліджень.

4. Специфіка проектно-конструкторських досліджень.

5. Монографічне дослідження та його специфіка.

Література: [4-6;11;13;16-19,23-25]

Тема 3.

Детермінанти зв'язку вибірки з основними процедурами та методами дослідження.

Теми доповідей:

1. Поняття та аксіоматичні посилки вимірювання соціальних явищ.

2. Процедури перевірки надійності вимірювань: види та сутність.

3. Коефіцієнт стійкості шкали. Помилка розпізнавання градацій шкали.

4. Числові системи С.Стивенса та поняття рівнів вимірювань. Графічні та дескриптивні види оціночних шкал.

Теми рефератів

1. Проблема універсалізації одиниць вимірювання.

2. Стратегія і тактика вимірювання соціальних показників.

3. Логічні прийоми побудови багатовимірних шкал.

4. Програмне забезпечення та якість вимірювання.

Література: [7;11;13;16;26-28]

Тема 4.

Планування вибіркового соціологічного дослідження.

Теми доповідей:

1. Поняття та основні компоненти організації соціологічних досліджень.
2. Принципи розробки сітьового графіку проведення соціологічного дослідження.
3. Види планів соціологічних досліджень та особливості їх застосування.

Теми рефератів:

1. План у системі пізнавальної і дослідницької діяльності.
2. Проблема типологізації планів соціологічного дослідження.
3. Шляхи вдосконалення організації та планування соціологічних досліджень.
4. Стратегії вибору методологічного базису дослідження.

Література: [4;6;13;16;17]

Тема 5.

Систематичні помилки вибіркового соціологічного дослідження.

Теми доповідей:

1. Систематична вибірка; способи розрахунку кроку відбору.
2. Цільова вибірка та її різновиди. Особливості реалізації квотного відбору.
3. Багатоступеневі вибірки та їх особливості.
4. Види стихійної вибірки.

Теми рефератів:

1. Проблема універсалізації одиниць вимірювання.
2. Стратегія і тактика вимірювання соціальних показників.
3. Логічні прийоми побудови багатовимірних шкал.
4. Програмне забезпечення та якість вимірювання.

Література: [3;4;8;9;13;16;17;19]

Тема 6.

Основні принципи формування вибіркової сукупності при аналізі документальних джерел.

Теми доповідей:

1. Поняття, значення та пізнавальний статус документів як джерела соціальної інформації. Види документів.
2. Традиційний аналіз документів.
3. Контент-аналіз: основні процедури та практика використання у соціальних дослідженнях.

Теми рефератів:

1. Пізнавальні можливості документальних джерел соціальної інформації.
2. Генезис та традиції використання методу аналізу документів у соціологічній дослідницькій практиці.
3. Роль суб'єктивних факторів і феномен зміщення в системі аналізу документальних джерел.
4. Нові напрямки використання формалізованих процедур аналізу документів.

Література: [4;5;8;11;13;17]

Вказівки до написання реферату

Обираючи тему реферату, студент на власний розсуд опрацьовує *одну* або *три* із запропонованих у переліку тем (з різних навчальних модулів). Варто обирати так, щоб вона викликала інтерес або була пов'язана з практичною діяльністю студента, а також сприяла максимальному застосуванню знань та набуттю практичного досвіду. Одна тема обирається в разі великого обсягу знайденого матеріалу, три теми – в разі невеликих обсягів матеріалів на кожен окрему тему.

При підготовці реферату студент повинен ознайомитись з навчальними посібниками, переліченими в списку літератури, а також самостійно зайнятися пошуком літератури з відповідного питання. Необхідно знайти глави чи розділи, які містять матеріал щодо конкретного питання та ретельно вивчити (прочитати, зрозуміти, законспектувати) його.

У рефераті потрібно концентровано викласти основний зміст відповідей на поставлені питання. По кожному питанню необхідно зробити стислий висновок. Відповіді на питання повинні бути досить повними, самостійними, відобразити рівень загальної культури та спеціальних знань студентів.

Обсяг реферату - 15-20 сторінок друкованого тексту. На початку роботи потрібно вказати тему реферату, викласти зміст реферату, який відбиватиме структуру роботи (чіткий порядок побудови тексту, зв'язок між окремими частинами). *Структура реферату* має бути такою: титульний лист (назва навчального закладу, інститут; кафедра, дисципліна, з якої виконується реферат; тема; прізвище, ім'я та по-батькові студента, який виконав реферат; прізвище, ім'я та по-батькові викладача, який має перевірити реферат; місто та рік виконання роботи); план роботи; вступ (де викладена актуальність та основні положення

обраної теми, об'єкт та предмет аналізу); основна частина (основний зміст розглянутих питань); висновки; список використаної літератури (потрібно вказати навчальні посібники та додаткову літературу, що використані при написанні).

Особливу увагу слід приділити *оформленню* реферату. Він повинен бути виконаний охайно, ретельно. Кожне питання, має підпитання, закінчується коротеньким висновком. Кожен розділ роботи починається з нової сторінки. Всі сторінки мають бути пронумеровані (крім першої - титульної) у відповідності до плану роботи.

Вказівки до виконання індивідуальних завдань

Виходячи з логіки навчального процесу з дисципліни «Соціологія виховання», для активізації самостійної роботи студентів та здійснення поточного контролю знань за темами 3-7 пропонується виконання індивідуальних завдань. Теми індивідуальних завдань дозволяють активізувати комунікативні аспекти навчального процесу, надають студенту можливість розкрити свій творчий потенціал.

Індивідуальні завдання можуть носити як теоретичний, так і практичний характер. Ці форми самостійної роботи студентів розглядаються, по-перше, як метод популяризації соціального знання, по-друге, як можливість побачити позицію студента та спосіб її реалізації, по-третє, як метод активізації навчальної свідомості, подолання стереотипів та пошук нових форм вивчення соціальної дійсності. Підґрунтям для цього виступає сама форма завдання, яка поєднує індивідуальну позицію автора (студента) з необхідністю наукового її обґрунтування. Крім інтелектуального напруження, яке сприяє активізації мислення студента, творче завдання дозволяє найбільш повно розкритися студенту, тому що він бачить необхідність свого втручання в проблему, що досліджується.

Виконання індивідуальних завдань передбачає: вибір теми із переліку тем, запропонованих викладачем; відповідність викладеного матеріалу назві завдання; певний ступінь самостійності та творчості студента в осмисленості і викладенні теми завдання; логічність викладеного матеріалу.

Виконання індивідуальних та творчих завдань формує у студента:

- навички формулювання і аргументування власної точки зору;
- вміння аналізувати складні суспільні проблеми;
- вміння самостійно здобувати необхідну інформацію;
- навички критичного аналізу соціальної реальності та застосування набутих теоретичних знань для їх практичного вирішення.

Сутність індивідуальних завдань з дисципліни «Соціологія виховання» полягає в організації активного пошуку адекватних прийомів розв'язання проблемних соціальних ситуацій (ситуаційних завдань), запропонованих викладачем або самостійно сформульованих студентом. Алгоритм організації виконання індивідуальних завдань включає поетапне спрямування аналітичної діяльності студента на аналіз представленого матеріалу, постановку проблеми і завдань з підвищення якості емпіричних досліджень та контролю викладача за дослідницьким процесом, внаслідок чого визначається динаміка переростання у студентів навичок навчальної роботи у вміння наукового пізнання. З дисципліни передбачені наступні форми індивідуальних завдань:

- розв'язання ситуаційних завдань;
- виконання творчих завдань;
- індивідуальне науково-дослідне завдання.

Залежно від індивідуальних пізнавальних можливостей студентів викладач, по-перше, диференціює рівень складності індивідуальних завдань (чи буде матеріал вивчатися студентом самостійно або під керівництвом викладача, а саме якщо студент спроможний без зайвих зусиль та затрат часу глибоко дослідити проблему самостійно, викладач може виконувати лише консультаційну або контролюючу функцію, у протилежному випадку – викладач здійснює систематичне «супроводження» виконання індивідуального завдання); по-друге, визначити рівень співвідношення прояву студентами репродуктивних та продуктивних навичок та вмінь під час виконання індивідуального завдання; по-третє, використовувати, у разі необхідності, засоби стимулювання дослідницької активності студентів (результати роботи можуть бути використані для наукової публікації, виступу на конференції, практично реалізовані під час виробничої або дипломної практик тощо); по-четверте, використовуючи диференційний підхід визначити «контрольні точки», методи контролю та самоконтролю виконання студентами індивідуального завдання; по-п'яте, продумати альтернативні варіанти виконання студентом індивідуального завдання на випадок відхилення реального навчального процесу від запланованого.

В межах дисципліни «Соціологія виховання» студент має можливість обрати одну або дві теми (відповідно до змістових модулів). У *вступі* до роботи викладається обґрунтування обрання саме цієї теми індивідуальної роботи. У *висновках* викладаються підсумкові міркування з опрацьованого матеріалу.

Студент має можливість обрати форму презентування власного дослідження. Або в обсязі 10-12 сторінок електронного/друкованого тексту, або використовуючи інформаційні технології (програмне забезпечення MS PowerPoint).

Теми індивідуальних завдань

1. Назвіть основні види соціологічних досліджень.
2. Яка мета пошукових досліджень?
3. Назвіть особливості описового дослідження.
4. Які основні вимоги до аналітичних досліджень?
5. Конкретизуйте особливості кросстериторіальних, кроссоціальних та кроскультурних досліджень.
6. Визначте специфіку соціологічного дослідження у порівнянні з іншими видами досліджень у сфері соціально-гуманітарного знання.
7. У чому полягає різниця між опрацюванням та аналізом, описом та поясненням отриманої інформації? Аргументуйте відповідь.
8. Яким чином процедура розробки інструментарію дослідження пов'язана з етапом опрацювання та аналізу даних?
9. Конкретизуйте основні підходи щодо визначення об'єкту дослідження. Якої позиції додержуєтесь особисто Ви та чому?
10. Визначте специфіку конкретизації об'єкту, предмету, цілей та завдань у теоретичному та прикладному дослідженнях.
11. В чому полягає методологічне значення процедури інтерпретації основних понять дослідження та їх представлення у системі емпіричних індикаторів?
12. Назвіть основні вимоги щодо формулювання наукових гіпотез. Поясніть відповідь.
13. Назвіть принципи відбору та підготовки виконавців соціологічного дослідження.
14. Розкрийте призначення етапу пілотажу методик та інструментарію дослідження.
15. В чому полягають хронологічні розбіжності організації та проведення теоретико-прикладного та прикладного досліджень?
16. В чому полягає специфіка розрахунку обсягу випадкової та цільової вибірок?
17. Назвіть передумови застосування випуклої вибірки.
18. Відзначте особливості процедур ремонту вибірки та переважування масивів.
19. Розробіть макет вибірки дослідження ціннісних орієнтацій студентської молоді великого міста.
20. У який спосіб формулювання питання може впливати на відповіді респондентів?
21. Яка логіка зазвичай покладена у визначення послідовності питань у опитувальнику?
22. У яких випадках при конструюванні опитувальнику найдоцільніше віддавати перевагу відкритим питанням?
23. Означте способи подолання такого недоліку поштових опитувань, як невелика кількість повернутих анкет.

24. Назвіть принципи побудови закритих питань анкети та, зокрема, табличних питань. Що таке гала-ефект?
25. Відзначте пізнавальні можливості методу аналізу документальних джерел соціальної інформації.
26. Яким чином характер документу позначається на достовірності інформації, яку він містить?
27. В чому полягають суттєві відмінності змістовного та якісно-кількісного типів аналізу документів?
28. Як мета дослідження впливає на вибір одиниць аналізу та одиниць рахунку під час контент-аналізу?
29. Назвіть основні засоби перевірки надійності інструментарію та результатів контент-аналізу.
30. Яку роль можуть відгравати при прислів'я та фразеологізми у вивченні етнічних образів.

ЗАСОБИ КОНТРОЛЮ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ СТУДЕНТІВ

Контроль успішності студента включає наступні види: поточний, модульний за окремий змістовий модуль, підсумковий модульний за всю навчальну дисципліну, семестровий (академічний):

- **поточний контроль** проводиться з метою перевірки засвоєння студентами основних положень лекційного матеріалу і матеріалу, опрацьованого ними під час самостійної роботи; передбачає оцінювання успішності студентів під час аудиторних (семінарських, індивідуальних) занять та виконання ними окремих індивідуальних, контрольних завдань (написання рефератів, тематичних або інформаційно-наукових повідомлень тощо). При поточному контролі оцінюється: рівень оволодіння навчальним матеріалом, набутих знань, навичок і вмінь, активність і сумлінність роботи студентів на семінарських заняттях, результати виконання ними індивідуальних завдань, якість і повнота підготовлених студентами рефератів або тематичних повідомлень.

Основними видами (засобами) поточного контролю є:

- ✓ експрес-опитування (або «фронтальне» опитування), яке здійснюється на початку кожного семінарського заняття протягом 5 – 7 хвилин. Студенти письмово відповідають на поставлене викладачем запитання, яке формулюється у вигляді суттєвої проблеми конкретного змістового модуля. Оцінка за експрес-опитування враховується при виставленні загальної оцінки роботи студента на семінарському занятті;

- ✓ опитування студентів з основних питань семінарського заняття;

✓ оцінювання підготовлених студентами на семінарське заняття рефератів, тематичних повідомлень тощо;

✓ перевірка у позанавчальний час або під час спланованих індивідуальних занять відпрацьованих студентом матеріалів за пропущені ним аудиторні заняття (лекцію чи семінарське заняття);

✓ перевірка відпрацьованих навчальних матеріалів студентами, які займаються за індивідуальним планом навчання;

• **модульний контроль за окремим змістовим модулем** - оцінювання в балах рівня опрацювання студентом теоретичного і практичного матеріалу в межах окремого змістового модуля навчальної дисципліни, успішності виконання ним фонду індивідуальних завдань.

При модульному контролі оцінюється в балах рівень теоретичної (знань) та практичної (навичок і вмінь) підготовки студента за всі змістові модулі, що складають окремий заліковий модуль.

Форма проведення модульного контролю – письмова (під час останнього семінарського заняття в межах конкретного залікового модуля).

• **підсумковий модульний контроль** - це накопичена студентом за всі змістові модулі та науково-дослідницьку роботу сума балів за бально-рейтинговою шкалою, яка переводиться в оцінку за національною шкалою.

Отримана студентом оцінка за національною шкалою може перескладатися з метою її підвищення за бажанням самого студента в період проведення тижня семестрового (академічного) контролю.

семестровий (академічний) контроль передбачає проведення заліку за дисципліну, під час якого студенту виставляється остаточна оцінка за навчальну дисципліну, яка визначається як середньозважена за результатами підсумкового модульного контролю та результату перескладання оцінки за навчальну дисципліну. Залік проводиться за класичною формою - усно, за переліком питань до підсумкового контролю.

З дисципліни передбачені такі критерії оцінки самостійної роботи студента:

- самостійне вивчення й поглиблене опрацювання певних змістових модулів дисципліни та окремих питань – до 5 балів;

- вивчення матеріалу лекцій за конспектами, підручниками і спеціальною літературою – до 3 балів;

- підготовка реферату – до 10 балів;

- виконання індивідуальних завдань – до 10 балів;

- розв'язання ситуаційних завдань – до 5 балів;

- підготовка доповідей на студентських наукових конференціях – до 20 балів.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Сучасне соціологічне дослідження як інструмент отримання достовірного наукового знання.
2. Поняття наукової гіпотези і наукового факту та їх роль у пізнанні соціальної дійсності.
3. Поняття та категорії як структуроутворюючі компоненти наукової парадигми.
4. Поняття, роль та види методів наукового пізнання.
5. Методологія, техніка, методика та процедура соціологічного дослідження.
6. Поняття, специфіка, функції соціологічних досліджень.
7. Основні етапи соціологічних досліджень.
8. Види соціологічних досліджень.
9. Види та особливості порівняльних соціологічних досліджень.
10. Поняття, призначення, структурні особливості програми соціологічного дослідження.
11. Визначення проблеми, предмету та об'єкту дослідження як необхідний етап соціологічного пошуку.
12. Особливості процедури висунення цілей та завдань соціологічного дослідження.
13. Особливості теоретичної та емпіричної інтерпретації основних понять дослідження.
14. Роль факторної операціоналізації предмету дослідження та висунення гіпотез у поясненні досліджуваних феноменів.
15. Поняття та компоненти організації соціологічного дослідження.
16. Види планів та особливості планування соціологічного дослідження.
17. Планування теоретико-прикладних та прикладних досліджень: порівняльних аналіз.
18. Сутність, можливості та різновиди соціологічного спостереження.
19. Специфіка реалізації включеного спостереження.
20. Особливості та інструментарій методу стандартизованого спостереження.
21. Генезис, сутність, специфіка тестових опитувань.
22. Основні види тестових процедур.
23. Компоненти тестового завдання; недоліки тестових форм отримання соціального знання.
24. Можливості використання тестових процедур в соціології.
25. Поняття, компоненти та еталони валідності тестових процедур.
26. Генезис, сутність та завдання соціометрії.
27. Типи процедур соціометрії, різновиди соціометричних критеріїв.
28. Вимоги до процедури соціометричного опитування та типи соціометричних індексів.
29. Генезис, поняття, види соціологічних опитувань.
30. Усні опитування і вимоги до роботи інтерв'юєрів. Різновиди соціологічних інтерв'ю.

31. Сутність та специфіка реалізації пресового та поштового опитування.
32. Телефонне опитування: поняття та процедурні особливості.
33. Структура та особливості конструювання опитувального документу.
34. Види питань анкети та правила їх розташування в опитувальнику.
35. Призначення та різновиди процедурних питань анкети.
36. Особливості формулювання питань про статус респондента, фактажно-подійних та оціночних питань анкети.
37. Види та особливості використання закритих питань анкети.
38. Сутність, призначення та вимоги щодо проведення експертного опитування.
39. Критерії та способи підбору членів експертної групи.
40. Дельфійська техніка та "мозковий штурм".
41. Генезис, функції, складові соціального експерименту.
42. Основні різновиди методу соціального експерименту.
43. Засоби валідації експериментальних даних, типи вирівнювання.
44. Сутність та призначення вибіркової процедури; поняття генеральної та вибіркової сукупностей, основи вибірки, об'єктів та критеріїв репрезентації, одиниць спостереження.
45. Поняття та різновиди ймовірного способу відбору одиниць спостереження.
46. Стихийний відбір та його різновиди.
47. Цільова вибірка та її різновиди. Відбір одиниць спостереження за методом квот.
48. Систематична вибірка та передумови її використання.
49. Сутність принципів районування та кластеризації (гнізд).
50. Поняття та передумови використання випуклої вибірки.
51. Передумови та процедурні особливості використання багатоступневих випадкових та комбінованих способів формування вибіркової сукупності.
52. Сутність, генезис, пізнавальні можливості методу аналізу документів.
53. Критерії класифікації документальних джерел соціальної інформації.
54. Специфіка реалізації контент-аналізу документів. Поняття та типи смислових одиниць контент-аналізу та одиниць рахунку.
55. Специфіка реалізації методу традиційного аналізу документів.
56. Критерії надійності вимірювання соціальних характеристик.
57. Поняття та засоби перевірки обґрунтованості та стійкості вимірювання соціальних характеристик.
58. Фактори, що визначають точність та правильність вимірювання соціальних характеристик.
59. Основні різновиди методу ранжування об'єктів.
60. Стандартна помилка середньої, довірча вірогідність, довірчий інтервал, рівень значущості.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

Основна

1. Батигін Г.С. Лекції з методології соціологічних досліджень. – М.: Аспект-пресс, 2000. – 286 с.
2. Девятко І.Ф. Методи соціологічного дослідження. – Єкатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2000. – 208 с.
3. Здравомислов О.Г. Питання методики і техніці соціологічних досліджень. – М.: Думка, 2000. – 189 с.
4. Костенко Н.В., Іванов В.Ф. Досвід контент-аналізу: Моделі та практики: Монографія. – К.: Центр вільної преси, 2003. – 200 с.
5. Методологічні і методичні основи соціологічних досліджень: Методич. посібник / Отв.ред. А.А. Росляков, И.Т. Левыкин. – Ашгабад: Знання, 2000. – 194 с.
6. Методи збору інформації у соціологічних дослідженнях / під ред. В.Г. Андреевкова, О.М. Масловой. – М.: Наука, 2000. – Кн.1-2. – 228 с.
7. Михайлов С. Емпіричне соціологічне дослідження: Пер. с болг. – М.: Прогресс, 2000. – 383 с.
8. Паніна Н.В. Технологія соціологічного дослідження. – К.: Ін-т соціології НАН України, Вища школа соціології при ін.-ті соціології НАН України 2007. – 232с.
9. Процес соціологічного дослідження. Збірник наукових статей: Пер. с нем. – М.: Прогрес, 2000. – 596 с.
10. Сікевич З.В. Соціологічне дослідження: практичне керівництво. – СПб.: Питер, 2005. – 320 с.
11. Соціологія: короткий енциклопедичний словник /Під заг.ред. В.І. Воловича. – К.: Укр. Центр Духовної культури, 2000. – 736 с.
12. Соціологія: Навч.посібник / За редакцією В.М. Пічі. – Львів: Новий світ-2000, 2002. – 312 с.
13. Соціологія: Навч. посібник /За редакцією С.О. Макеєва. – К.: Українська енциклопедія, 2000. – С. 278-335.
14. Соціологія: Навчальний посібник для тих, хто вивчає проблеми соціального управління / Уклад.: В.В. Бурега, М.І Гаврилов, Т.В. Єрескова та ін.; За заг. ред. В.В. Бурегі, О.В. Мазурика. – 3-тє вид., доповн. та переробл. – Донецьк: ДонДУУ, 2006. – 391 с.
15. Соціологія: Підручник для студентів вищих навчальних закладів /За ред. В.Г. Городяненка. – К.: Академія, 2002. – С. 464-530.
16. Сурмин Ю.П., Туленков Н.В. Методология и методы социологических исследований: Учеб. пособие. – К.: МАУП, 2000. – 304 с.
17. Чурилов М. Типологія й проектування вибіркового соціологічного дослідження (історія та сучасність). – К.: Факт, 2008. – 366 с.
18. Ядов В.А. Социологическое исследование: методология, программа, методы. – Самара: Изд-во Самарского ун-та, 2003. – 328 с.

19. Ядов В.О. Стратегія соціологічного дослідження: описання, пояснення. Розуміння соціальної реальності. – 6-е изд. – М.: ИКЦ „Академкнига”; „Добросвет”, 2003. – 596 с.

Додаткова

20. Балакірева О.М., Дмитрук Д.А., Серета Ю.В. Динаміка соціально-економічного самопочуття та суспільно-політичні настрої населення: березень 2015 // Український соціум. – 2015. - № 1(52). – С. 142-170.
21. Вектори змін українського суспільства / За ред. В.Ворони, М.Шульги. – К. – Інститут соціології НАН України, 2014. – 466 с.
22. Дембицкий С. Введение в проблематику исследований сметанного типа // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2015. - № 2 (апрель-июнь). - С. 143-162.
23. Єрескова Т.В. Методологія та методи соціологічних досліджень: Практикум / Т.В. Єрескова, О.В. Мазурик, Н.О. Никифорова. – Донецьк: Східний видавничий дім, 2011 – 232 с.
24. Макарова Л.С., Круковер В.І. Практична соціологія: Навч. посібник. – М.: Гамма Пресс 2000, 2003. – 272 с.
25. Николаенко В., Николаенко Л. Метод и методейя: методологические иллюзии в современной социологии // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2015. - № 2 (апрель-июнь). - С. 130-142.
26. Пігіда А. Побудова оптимальної кластерної вибірки з урахуванням дизайн-ефекту // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2014. - № 3 (липень-вересень). – С. 159-167.
27. Пилипенко В. Українська соціологія сьогодні: дослідження основних сфер життєдіяльності суспільства. Монографія. – Львів: ЗУКЦ, 2012 – 326 с.
28. Соціальні структури і особистість: дослідження Мелвіна Л.Кона і його співпрацівників /пер. з англійської В.Є.Хмелька; Міжнародний ін.-т соціології. - К: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2007 – 559 с.